

Momčilo Zečević

JUGOSLOVENSTVO OD IDEJE DO DRŽAVE 1918. GODINE

Različita tumačenja sadržaja, obima i karaktera jugoslovenske ideje, od njene pojave pa do naših dana, u neposrednoj su vezi sa procesom istorijskog razvoja pojedinih naših naroda i najčešće u skladu sa vladajućim nacionalnim ideologijama. Istorijske pretpostavke jugoslovenske misli raznovrsnih i neravnomernih sadržaja, određivale su ovoj mesto i značaj u prošlosti u razmerama različitih dometa, od uske nacionalne ideje do opšte državne ideologije, od privlačnog i racionalnog kohezionog činioca, do uzroka međunacionalnih sukoba, nastalih kako zbog njenih stvarnih ili iracionalnih sadržaja, tako i zbog pokušaja njene neadekvatne političke primene. U tumačenjima jugoslovenske misli bilo je gotovo po pravilu isuviše pre naglašenih političkih i ideoloških akcenata, tako da se stvarala iskrivljena predstava o njenim vrednostima. Kao složena a ne jednostavna i jednosmerna pojava, koja se iskristalisala kroz različite ideje jugoslovenstva, jugoslovenska misao je svoja objektivnija tumačenja dobila tek u novije vreme, kada su savremeni društveno-politički uslovi, utemeljeni na demokratskim i federativnim političkim i državno-pravnim rešenjima, postali slični ili podudarni sa osnovnim jugoslovenskim sadržajima i interesima u prošlosti.

Mnogi pogledi na jugoslovensku ideju nisu u nauci još uvek dovoljno rasvetljeni. Počev od osnovne činjenice kada je ona nastala, pa do njenih stvarnih sadržaja. Najnoviji historiografski i drugi naučni rezultati, ipak, nedvosmisleno utvrđuju neke osnovne karakteristike jugoslovenske ideje kao složene i raznorodne pojave, sazdane od više inicijativa i uticaja koji su se javljali na različitim jugoslovenskim prostorima. Postoje shvatanja da jugoslovenska ideja kao jedinstvena pojava, odnosno kao celovit sadržaj, cilj i interes nije nikada egzistirala, te da je s toga uvek bila i ostala predmet naučnih, političkih i nacionalnih kontroverzi, tj. da iz tih razloga nije mogla biti potpunije osvetljena. Sa ovakvim pogledima saglasne su i ocene da se jugoslovensko pitanje još uvek nalazi na marginama nezavršenih nacionalnih procesa u jugoslovenskim zemljama i da je u primarnoj funkciji »nacija kao zajednica religija«. Između ovih i njima sličnih shvatanja pa do pogleda koji jugoslovenstvo smatraju kao realnu sublimaciju interesa svih jugoslovenskih naroda u smislu nastojanja da u okviru zajedničke države ostvare nacionalnu emancipaciju, koju pojedinačno ne bi mogli postići, postoji još čitav niz tumačenja koja jugoslovensku misao pokušavaju da objasne kroz njene socijalne, kulturne i političke sadržaje. U osnovi neusaglašenih stavova, pored pritiska nasleđa, stoji i neizučenost brojnih pitanja koja se odnose na međunacionalne odnose jugoslovenskih naroda, kao i njihovu nacionalnu istoriju.

Kakvi su bili realni istorijski sadržaji nacionalnih programa i u kakvom su se međusobnom odnosu nalazili u jugoslovenskim zemljama do 1918. godine, jedna je od bitnih komponenata razumevanja razvojnog procesa jugoslovenske ideje. Ako se ne prihvate kao ozbiljna pojedina gledišta da se jugoslovenska misao o potrebi kulturne, ekonomske i političke saradnje u jednoj zajedničkoj državi javila još u dalekoj prošlosti srednjeg veka (ustanak Ljudevita Posavskog, seljačke bune i sl.) ili, pak, još i dalje u vreme doseljavanja Južnih Slovena na Balkan, kako to ističu neki zagovornici tzv. društvene istorije, onda postaje jasno da se njena pojava mora vezati isključivo za moderno kapitalističko društvo. Na jugoslovenskom prostoru to je doba kraja XVIII i prvih decenija XIX veka, kada se vrši prelaz iz feudalizma u kapitalizam, tj. vreme razvoja građanske klase i formiranja nacionalne svesti, koje se

izražavalo kroz oslobodilačke pokrete i težnje za nacionalnom slobodom i emancipacijom. Svi ovi procesi razvijale se, međutim, u pojedinim jugoslovenskim zemljama neravnomerno i različito. To je imalo velikog uticaja i na samu pojavu i poimanje jugoslovenske svesti o zajedništvu, kao potrebi udruživanja snaga među etnički bliskim slovenskim narodima. Spori kapitalistički razvitak i neujednačeni procesi nacionalnog buđenja, u odnosu na druge razvijenije evropske narode, sa zakašnjenjem su aktuelizirali misao o »južnoslovenskoj« etničkoj srodnosti, jezičkoj i društvenoj međusobnoj sličnosti, tj. uverenje o nužnosti uzajamnog zbližavanja i međusobnog kulturnog, a zatim i političkog okupljanja i saradnje.

Svoje konkretnije sadržaje jugoslovenska ideja dobija u vreme ilirskog pokreta. Pojedini istoričari su, međutim, ukazivali na neke njene manifestacije još pre početka XIX veka. Tako naprimer, F. Šišić u svojoj monografiji »Jugoslovenska misao« (Beograd 1937), razmatra s tada vladajućih unitarističkih pozicija razvoj jugoslovenske ideje od 1790. do 1918. godine i kao prvog »evangelistu ideje jugoslovenskoga narodnog jedinstva« ističe »po hronološkom redu« u »novo doba« Dositeja Obradovića. U svom delu »Pismo Haralampiju« iz 1783. godine, D. Obradović je ukazivao na etničku srodnost većine Južnih Slovena, tj. njihovu bliskost po rodu i jeziku, bez obzira na verske podele. Kako je svojevremeno smatrao Jovan Skerlić, ideje D. Obradovića, iznete u vreme kada između pojedinih delova srpskog naroda nije bilo nikakve veze i »gotovo nikakvoga zajedničkog osećanja« krajem XVIII veka, o jugoslovenskom narodnom jedinstvu »bez obzira na versku podelu« — označile su početak jedne nove etape u životu južnoslovenskih naroda. Misao o okupljanju južnoslovenskih zemalja Srbije i Bosne u zajednicu sa Hrvatima izrazila je i zagrebačka Kraljevska akademija nauka u svojoj promemoriji Hrvatskom saboru od 19. maja 1790. godine. Bila je to potvrda da se u Zagrebu već u to vreme dobro znalo da u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Srbiji i Bosni »živi jedan isti narod, koji govori jednim istim jezikom« (F. Šišić). Celokupni dalji razvoj jugoslovenske misli u Hrvatskoj do oktobra 1918. godine bio je u neposrednoj vezi sa hrvatsko-mađarskim sporom, odnosno sa otporom Hrvata stalnom pritisku i hegemoniji Mađara na kulturnom, ekonomskom i političkom polju.

Među događaje značajne za rađanje jugoslovenske ideje, starija istoriografija isticala je posebno još i »Istoriju različitih slovenskih naroda, poglavito Bugara, Hrvata i Srba« od Jovana Rajića, koja je štampana 1794. u Beču u 4 knjige. Ovo delo je kao »prva patriotska istorija Južnih Slovena na narodnom jeziku« imalo velikog uticaja na svest o međusobnoj bliskosti kod mnogih istaknutih ličnosti iz raznih jugoslovenskih zemalja. Kao početak nove etape razvoja jugoslovenske misli značajni su naročito događaji iz prve polovine XIX veka: prvi srpski ustanak i Napoleonova Ilirija. Borba srpskog naroda protiv turskog ropstva imala je veliki odjek i u ostalim jugoslovenskim zemljama, a postepeno stvaranje i jačanje srpske i crnogorske države širili su realne istorijske osnove za afirmaciju jugoslovenske ideje. Nastojanja Karađorđa i Praviteljstvujušćeg sovjeta da pod Napoleonovim protektoratom Srbija podeli sudbinu ilirskih provincija »gde je ista vera, isti jezik, isti narod« nisu dala praktične rezultate ali su dokaz da je ilirska ideja sa svojim jugoslovenskim sadržajima dobijala sve više pristalica. Mnogi od njih, međutim, već tada nisu bili saglasni sa namerom francuskih vlasti da kao službeni jezik uvedu jedan srpsko-hrvatski za čitavo područje ilirskih zemalja (Dalmacija, Hrvatska sa Vojnom granicom, Kranjska, Istra, Gorica sa Trstom i zapadni deo Koruške). Umesto ovog u upravi i nižim školama uveden je narodni jezik, među kojima slovenački i srpsko-hrvatski. Ilirske provincije (od 1806., tj. 1809. do 1914) i ilirsko ime, koje se tada afirmisalo, izvršili su veliki uticaj na dalji razvoj ideje o potrebi jugoslovenskog zbližavanja, naročito na izgrađivanje shvatanja o jedinstvenom ilirskom (jugoslovenskom) kulturnom i političkom narodu, koja su kasnije afirmisana unitarističkom ideologijom liberalne buržoazije. Međutim, značajnija je činjenica da je Napoleonova Ilirija u jugoslovenskim zemljama koje su je sačinjavale podstakla težnje

za narodnim ujedinjenjem Južnih Slovena, od Slovenaca do Bugara, bez obzira na verske razlike među njima.

Iz ovakvih podsticaja ilirski pokret se početkom XIX veka razvio osobito u redovima mlade hrvatske inteligencije koja je ponikla iz naroda. Ona sve više počinje da predvodi pokret hrvatskog nacionalnog buđenja, čije snage, na čelu sa Ljudevitom Gajem zastupaju potrebu šireg južnoslovenskog zbližavanja, a pre svega Srba i Hrvata na zajedničkom narodnom jeziku. U osnovama ideologije Iliraca ležala je misao o jezičkom i širem kulturnom povezivanju različitih, istorijom razdvojenih i međusobno suprotstavljenih južnoslovenskih zemalja, da bi se uz njihovu pomoć Hrvati oduprli mađarskom pritisku i ostvarili svoju samostalnu državu. Tako je i pored nesumnjivih jugoslovenskih ili južnoslovenskih obeležja, ilirski pokret bio prevashodno nacionalni hrvatski, i značio je ustvari »podizanje brane protiv bujice mađarskog nacionalizma i osiguranje političke samostalnosti Hrvatske s pomoću nacionalne ideje« (J. Šidak). Osim jezičkog i kulturnog pitanja ilirski pokret je sve više isticao i svoju političku komponentu, pre svega kroz državno-pravni program »Velike Ilirije«, formulisan u »Disertaciji« grofa Janka Draškovića iz 1832. godine. Njime je predviđena posebna državna zajednica Južnih Slovena pod krunom Habzburga, što kasnije postaje osnova tzv. trialističkog koncepta preuređenja Austro-Ugarske. Samo pak ilirsko ime, tj. naziv, imalo je slab odziv kod Slovenaca, gde je upravo bilo povod i podsticaj za veću afirmaciju slovenačkog imena. Među vojvođanskim Srbima, kao i onima u Kneževini Srbiji, naziv »ilirski« nailazio je na otpor i nerazumevanje i njemu je suprotstavljan naziv »jugoslovenski«. Tako se jugoslovensko ime javlja u srpskim književnim krugovima već posle 1836. godine i živi uporedo sa ilirskim.

Revolucionarna 1848. godina novi je medjaš južnoslovenskih ujediniteljskih shvatanja zahvaljujući pre svega zbivanjima u Hrvatskoj i pojačanim vezama između Hrvata i Slovenaca. Te godine je prvi put izražena obostrana želja sa hrvatske i slovenačke strane, od »bečkih Slavjana« ili »Jugoslavjana« o stupanju u jugoslovensku političku zajednicu na osnovama narodnog prava uz poštovanje nacionalne i političke individualnosti. Jugoslovenska ideologija postala je kod Slovenaca 1848. godine sastavni deo programa Ujedinjene Slovenije, slično kao i kod Hrvata, gde je misao o jugoslovenskom političkom savezu bila sastavni deo hrvatskog narodnog programa. Ideja o sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba u jednu političku zajednicu potekla je iz liberalno orijentisanih hrvatskih i slovenačkih krugova krajem marta 1848. u Beču, da bi u mesecima koji su sledili dobila svoje određenje sadržaje. Hrvatski narodnjaci tražili su pre svega ujedinjenje hrvatskih zemalja na podlozi hrvatskog državnog prava, pozivajući se istovremeno na prirodno i narodno pravo, što je u praksi trebalo da znači prisajedinjenje ujedinjenim hrvatskim zemljama i »nekim pograničnih mjesta Kranjske«. Programski koncept Slovenca A. Globočnika, izražen u posebnom proglasu koga je izradio na podsticaj Čeha i Hrvata 5. aprila 1848. izražavao je ideju slovenačkog okupljanja, ali je istovremeno bio i jugoslovenski usmeren. Opseg i sadržaj jugoslovenske ideje u hrvatskoj politici određivali su u ovo vreme narodno pravo, austroslavizam i federalizam, što je došlo do izražaja i u zaključku Hrvatskog sabora o sjedinjenju hrvatskih i slovenačkih zemalja, kao i srpske Vojvodine u posebnu federalnu jedinicu u okvirima preuređene Hazburške Monarhije. Ovaj program imao je svoje pristalice naročito u onim slovenačkim zemljama (Koruškoj i Štajerskoj), koje su bile više izložene velikoslovenačkom pritisku.

Slovenački narodnjaci, među kojima je najviše bilo sveštenika, nisu bili jedinstveni prema slovenačko-hrvatskoj politici zbližavanja. Za razliku od onih iz Koruške i Štajerske, čiji je uticaj bio jak u društvu »Slovenija« u Beču i Gracu, kranjski narodnjaci nisu izražavali saglasnost i poverenje prema jugoslovenskoj politici koja je dolazila iz Zagreba. U njihovom oklevanju već tada se može nazreti bojazan od velikohrvatske hegemonije, koja će nekoliko decenija kasnije prerasti u otpor

od šireg političkog i kulturnog značaja. Od ovih hrvatsko-slovenačkih nesporazuma za to vreme nesumnjivo je značajnija činjenica da se misao o jugoslovenskom zajedništvu u okviru Monarhije gradila na motivima odbrane Slovenaca i Hrvata od velikonemačkog i mađarskog pritiska i da će ovo postati osnov buduće jugoslovenske politike na ovom prostoru. Zahtev o »bližnjem savezu« i kod Slovenaca i kod Hrvata, kako je istakao F. Žwitter, javljao se uporedo i zajedno sa programima za nacionalnim okupljanjem.

Posle slamanja mađarske revolucije avgusta 1849. nastupile su u Monarhiji nepovoljne prilike za dalji razvoj jugoslovenske ideje. Apsolutizam je ubrzo ukinuo sve tekovine revolucije pa je i politika austroslavizma, tj. njena osnovna misao o političkom ujedinjenju Južnih Slovena u Monarhiju, doživela neuspeh. Utihnula su i romantičarska panslovenska, kao i kulturno-ilirska raspoloženja, koja su pod kraj 1849. zahvatila slovenačke narodnjake i hrvatski krug oko Gajevih »Narodnih novina«. Pod pritiskom nemačkog apsolutizma hrvatski i slovenački narodnjaci povlače se posle 1849. godine duže vreme iz političkog života i posvećuju se gotovo isključivo radu na književnom polju.

Do sličnih jugoslovenskih raspoloženja došlo je 1848. i među Srbima u Vojvodini. Zahvaljujući i obostranim vezama i uticajima sa Hrvatskom. Poznata Majska skupština održana u Sremskim Karlovcima donela je više značajnih odluka o konstituisanju »Srpske Vojvodine« i izjasnila se za njen politički savez sa Trojednom Kraljevinom Hrvatske, Slavonije i Dalmacije na osnovama slobode i potpune jednakosti. Ovaj doprinos vojvodanskih Srba opštoj tendenciji zbližavanja Hrvata i Srba u Ugarskoj revolucionarne 1848. godine, nadvladan je u periodu apsolutizma isključivim velikohrvatskim nacionalizmom kojim su negirani ilirstvo i srpstvo.

U samoj pak, Srbiji, koja je posle ustanka na početku XIX veka izašla na put kapitalističkog razvitka i stvaranja svoje samostalne nacionalne države, jugoslovenska misao javlja se u ranoj fazi kao potreba oslonca nacionalne revolucije na srodne susedne južnoslovenske narode. Sličnog značaja bile su i težnje za učvršćivanje mlade srpske države, kao i planovi o njenom širenju na račun srpskih i drugih etničkih mešovitih krajeva Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Severne Albanije, izražene u »Načertaniju« tadašnjeg predsednika srpske vlade Ilije Garašanina iz 1844. godine. U ovom programu nedvosmisleno su objašnjeni razlozi za ovakav srpski »imperialistički« stav: »Srbija je toliko mala da u tom stanju ostati ne sme«. Srpska i jugoslovenska osećanja takođe je sadržala i poruka crnogorskog vladike Petra Petrovića Njegoša upućena Iliji Garašaninu 22. maja 1848. godine: »Ako je igdje ikoga, nas evo, Ako li nema nikoga, ja ne mogu ništa do stidjeti se što sam vam brat. Sad ili ikad, nikad ako ne sad«. Međutim, više od svih ovakvih programa i ideja jugoslovenskom zbližavanju u ovom periodu doprinela je kulturno-jezička delatnost Vuka Stefanovića Karadžića.

Ilirska, odnosno južnoslovenska ideja, javiće se ponovo u Hrvatskoj sedamdesetih godina XIX veka sa Narodnom strankom biskupa J. J. Štrosmajera i F. Račkog. Ovo jugoslovenstvo, koje takođe nije predstavljalo jedinstven pojam i program, karakterisale su tri osnovne etape vezane pre svega za promenljivost Štrosmajerovih hrvatskih državnopravnih shvatanja, odnosno mogućnosti njihove realizacije. U prvoj, da bi odvratio austrijske krugove od dualističkog saveza sa Ugarskom i izborio federalna prava Hrvatskoj J. J. Štrosmajer zasnivao je svoju jugoslovensku politiku na ideji jačanja hazburškog carstva i rešavanja istočnog pitanja. Posle austrougarske nagodbe 1868. godine Srbija je u Štrosmajerovim vizijama dobila centralno mesto u borbi jugoslovenskih naroda za oslobođenje od tuđe vladavine, pri čemu se Hrvatskoj ne odriče njen kulturni, ekonomski i politički primat. Treću fazu Štrosmajerovog jugoslovenstva, nastalu posle približavanja Srbije i Ugarske, karakterisao je radikalni austroslavizam, tj. uverenje da će u okvirima hazburške monarhije najbolje biti sačuvani interesi Hrvata.

Sa razvitkom buržoazije, birokratije i monarhije u Srbiji se u ovo vreme jugoslovenska ideja afirmiše u dva različita smera. Službena Srbija i najveći deo građanske klase ističu svesrpski program, u kome se zahteva priključenje srpskih i drugih susednih nesrpskih ili mešovitih krajeva srpskoj državi. Takozvana »zavetna misao« kneza Mihaila Obrenovića, tj. njegovi planovi o oslobođenju i ujedinjavanju nekih jugoslovenskih zemalja sa Srbijom, bili su izraz takve politike, čiji uži nacionalni interes nisu mogle da prikriju poruke Garašanina upućene Štrosmajeru (1867) o zajedničkoj borbi za oslobođenje hrišćana od turskog jarma i stvaranju uslova za »sjedinjavanje sviju jugoslovenskih plemena u jednu saveznu državu«. Na drugoj strani, jugoslovenska misao Svetozara Markovića i naprednih krugova u Srbiji na koje je on uticao, sadržala je rešenje u oslobođenju i federaciji, prvo srpsko-bugarskoj, pa zatim balkanskoj i opštejugoslovenskoj, koja bi počivala na »ličnoj slobodi onih koji stupaju u saveznu zajednicu«. Već tada formiraju se u srpskoj političkoj misli dve osnovne ideje: svesrpska, tj. velikosrpska i jugoslovenska, koje će se ubuduće razvijati kao ideologija i politika.

Tako je druga polovina XIX veka ustvari iznela kao jugoslovensku platformu zbir nacionalnih programa, pa se opravdano smatra da se »srbijansko jugoslovenstvo razvijalo najčešće kao prošireno srpstvo«, da se jugoslovenstvo Gaja, Štrosmajera i drugih »najčešće razvijalo kao prošireno hrvatstvo«, dok je jugoslovenska misao u razjedinjenim slovenačkim zemljama još uvek bila u senci dominirajućeg nacionalnog programa — ujedinjene Slovenije. Čak se i vladajući sloj u ekonomski i socijalno nerazvijenom društvu u Crnoj Gori počeo ubrzo zanositi ujediniteljskim snovima o proširenju crnogorske države od Sarajeva do Prizrena. Sve su to bile pojave koje potvrđuju opravdanost mišljenja da je jugoslovenstvo XIX veka pre svega bilo izraz nacionalnih preporoda u jugoslovenskim zemljama, egoizama vodećih građanskih snaga, tj. njihove politike posmatrane kroz nacionalne i klasne sukobe u okvirima unutrašnjih i spoljnih faktora određenja. Njegovi sadržaji su u znatnoj meri determinisani odbranbenim, kao i ekspanzionističkim interesima kapitalistički usmerene buržoazije svakog od jugoslovenskih naroda.

Novi talas jugoslovenskog raspoloženja zahvatio je na prelomu iz XIX u XX vek brojne kulturne i političke krugove u jugoslovenskim zemljama Monarhije, kao i u Srbiji i Crnoj Gori. Nosilac jugoslovenskih manifestacija bila je pre svega revolucionarna omladina, koju su događaji na balkanskom prostoru tokom prve i početkom druge decenije ovog veka inspirisali na idejnu i političku aktivnost u smeru jugoslovenskog zbližavanja. Prevrat u Srbiji 1903., carinski rat Srbije sa Austro-Ugarskom 1906—1911, aneksija Bosne i Hercegovine i neki drugi događaji, ma koliko je izgledalo da su po Srbiju nepovoljni, stvarno su jačali osećanje solidarnosti i simpatije prema njoj, te samim tim i jugoslovenska raspoloženja. I u samoj Srbiji posle 1903. jača jugoslovenska misao. Omladina i inteligencija okupljeni oko lista i organizacije »Slovenski Jug« u svojim jugoslovenskim manifestacijama sve više ističu potrebu ujedinjavanja Jugoslovena na osnovama ravnopravnosti i poštovanja nacionalnih posebnosti. Najveće srbijanske stranke Radikalna i Samostalna radikalna, uz isticanje primata srpskog nacionalnog programa, počinju zastupati i misao o nacionalnom jedinstvu Srba i Hrvata.* Rat koji je Srbija zajedno sa drugim balkanskim državama dobila protiv Turske 1912. godine izazvao je solidarnost i oduševljenje prema Srbiji i Crnoj Gori u širim slojevima naroda u jugoslovenskim zemljama Austro-Ugarske. Ovaj događaj doprineo je i većoj preorijentaciji nacionalne politike zvanične Srbije od svesrpskog ka širem jugoslovenskom programu. Posle oslobođenja Makedonije i Stare Srbije ispod turske vlasti srpske građanske stranke postupno okreću svoje poglede prema jugoslovenskim zemljama Monarhije. Slično kao i ranije, jugoslovenska misao i u ovo vreme kod svih jugoslovenskih naroda imala je svoje pristalice i protivnike, što je značilo da posebne nacionalne ideje i

* Nije bez značaja i pomen pokušaja pisanja jedne jugoslovenske enciklopedije za čiju su se izradu zalagali predstavnici srpske i hrvatske akademije nauka 1910—1914. godine.

njihovi jugoslovenski izrazi nikada nisu prestajali da se uzajamno prate, dopunjavaju ili suprotstavljaju među sobom.

Prvi svetski rat označio je početak stvaranja istorijskih uslova neophodnih za pretvaranje jugoslovenske ideologije u političku praksu i njeno državno ostvarenje. U prvo vreme trajanja rata, od njegovog izbijanja u julu 1914. pa do vojničkog poraza Srbije krajem 1915., Srbija se javlja kao glavni nosilac jugoslovenske politike, dajući osnovne inicijative za njeno širenje na domaćem tlu i njenu međunarodnu afirmaciju. Nasuprot ratnim ciljevima Austro-Ugarske, da se Srbija umanj i onemoguć i kao privlačno sedište jugoslovenskog okupljanja, zvanična Srbija je već 4. IX 1914. obavestila savezničke vlade da je njen ratni cilj da se na Balkanu stvori »jedna jaka jugozapadna slovenska država, u čiji bi sastav ušli svi Srbi i svi Hrvati i svi Slovenci«. Već oktobra 1914. u Nišu N. Pašić je preduzeo korake da se osnuje jedno predstavničko telo od Jugoslovena iz Monarhije koje bi podržavalo srpsku nacionalnu i jugoslovensku politiku. U uputstvu koje je tom prilikom za konstituisanje budućeg Jugoslovenskog odbora izrađeno, predviđeno je umesto Kraljevine Srbije stvaranje jedne nove (»Jugoslovenske, eventualno srpsko-hrvatske«) države, bez federalizma, ali i bez krutog centralizma (predviđena je mogućnost delovanja posebnog hrvatskog i slovenačkog pokrajinskog sabora i sl.). U međuvremenu od stvarnog osnivanja Jugoslovenskog odbora u novembru 1914. u Firenci i njegovog legalnog konstituisanja, tj. početka delovanja u Rimu od maja 1915., srpska vlada je dala 7. decembra 1914. zvaničnu izjavu, poznatu Nišku deklaraciju, u kojoj je obznanila ratni program Srbije kao borbu »za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca«.

U jugoslovenskim zemljama Monarhije jugoslovenska raspoloženja u prvim ratnim godinama doživljavaju različite sudbine. U odnosu na ranije stanje, pod pritiskom vlasti, vojnih krugova i domaćeg reakcionarnog dela vladajućih struktura, jugoslovenska je misao zapala u jednu opštu oseku. Na antisrpskoj propagandi i raspoloženjima jačale su nacionalističke ideologije koje su vratile jugoslovensku ideju u stare okvire austroslavizma. Velikohrvatska ideologija ponovo je aktuelizirala trijalističku formulu u nadi da će u njenim sadržajima obezbediti hrvatski primat u jugoslovenskoj federalnoj jedinici preuređene Monarhije. U Sloveniji sličnu politiku zastupala je konzervativna većina u vodećoj Slovenskoj ljudskoj stranki, dok je domaći građanski liberalni tabor, javno potisnut, svoje interese još uvek vezivao za šira jugoslovenska rešenja. Posle ulaska Italije u rat i opasnosti koja se sa njene strane nadvila nad hrvatske i slovenačke zemlje zbog odredbi poznatog Londonskog ugovora, austroslavistička raspoloženja sve više ustupaju mesto realnim procenama zaštitе nacionalnih interesa, koje postepeno prerastaju u širu svest o nužnosti jugoslovenskog okupljanja, kao jedinoj stvarnoj alternativi u borbi protiv nemačkog, italijanskog i mađarskog pritiska. Na planu spoljne politike sile Antante, kojima su se Srbija i Jugoslovenski odbor obraćale za podršku i pomoć, tokom čitavog rata, sve do pred njegov kraj, nisu pokazivale spremnost da prihvate jugoslovensko ujedinjenje.

Razvitak jugoslovenske ideje i njeno praktično rešavanje posle vojničkog sloma Srbije 1915. išli su krivudavim stazama, počev od nesporazuma srpske vlade sa pojedinim članovima Jugoslovenskog odbora, posebno sa F. Supilom i njegovom velikohrvatskom politikom, sukoba oko dobrovoljačkog pitanja, zatim odnosa srpske vlade sa regentom Aleksandrom, kao i sa opozicijom, različitim pogleda na jugoslovensko ujedinjenje u Srbiji i Crnoj Gori u svetlu dinastičkog pitanja, oko rešavanja makedonskog pitanja itd. U jugoslovenskim zemljama Monarhije, već krajem 1916. i početkom 1917. godine, pojavljuju se znaci oživljavanja zamrlog političkog života i zajedno sa njima nagoveštaj o ponovnoj aktuelizaciji jugoslovenskog pitanja. Za dalji tok rata i za rešavanje jugoslovenskog pitanja, 1917. godina predstavlja u mnogo čemu prelomni momenat, kako na unutrašnjem tako i na spolnjem planu. Jugoslovenski klub u bečkom parlamentu saopštio je maja 1917. godine svoju

poznatu deklaraciju u kojoj je zahtevano ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba, u posebno državno telo u okvirima Monarhije, a jula 1917. srpska vlada i Jugoslovenski odbor utvrdili su načela za obrazovanje zajedničke jugoslovenske države u poznatoj Krfskoj deklaraciji. Širom slovenačkih zemalja rasplamsao se u drugoj polovini 1917. tzv. »deklaracijski pokret«, čiji jugoslovenski zahtevi podstiču slična raspoloženja i u drugim jugoslovenskim zemljama u Monarhiji. Februarska i oktobrska revolucija u Rusiji, ulazak SAD u rat na strani Saveznika, menjaju globalni odnos između zaraćenih strana, a među Jugoslovenima u zemlji, kao i među iseljeništvom, radikalizuju antiratna oslobodilačka i jugoslovenska raspoloženja. Srpska vlada je naročito posle krfske konferencije uspela da jugoslovensko pitanje internacionalizuje, ali sa njime izvuče na međunarodnu scenu i sve teškoće oko rešavanja makedonskog i crnogorskog problema. Sve povoljniji odnos velikih sila prema jugoslovenskom pitanju pratili su, međutim, unutrašnji nesporednosti, pre svega sukob između Jugoslovenskog odbora i srpske vlade.

U poslednjoj ratnoj godini već u samom početku bio nagovešten ishod svet-skog rata i rasplet jugoslovenskog pitanja. Istupanja britanskog predsednika vlade D. Lojda Džordža i američkog predsednika V. Vilsona početkom januara 1918. bila su po svojim konkretnim predlozima naizgled nepovoljna za jugoslovensko pitanje, ali, ustvari, vrlo podsticajna za rasplamsavanje oslobodilačkih težnji i demokratizaciju prilika u jugoslovenskim zemljama Monarhije. Takva politička atmosfera je upravo kroz afirmaciju principa oslobođenja i samoopredeljenja malih naroda išla u jugoslovenskom smeru. Jugoslovenske političke snage u zemljama Monarhije ubrzo preuzimaju inicijativu i prema svojim vlastitim procenama i mogućnostima uzimaju postepeno vlast, obrazuju Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, raskidaju državne odnose sa Habsburzima i 29. oktobra 1918. proglašavaju ujedinjenje u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Usledili su zatim pregovori između predsednika srpske vlade, Jugoslovenskog odbora i Narodnog vijeća SHS u Ženevi od 6—9. novembra 1918., čiji su zaključci ubrzo suspendovani jer nisu ispalili po volji srpskoj dinastiji i dvorskim krugovima. Sporazum o ujedinjenju postignut je direktnim pregovorima između Beograda i Zagreba. Zastupnici Narodnog vijeća SHS i regent Aleksandar obznani su 1. decembra 1918. stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Prethodno su Podgorička i Novosadska skupština proglasili prisajedinjenje Crne Gore i Vojvodine Kraljevini Srbiji.

Ovaj pregled osnovnih događaja iz istorijskog toka nastanka i razvoja jugoslovenske ideje ima za cilj da posluži kao oslonac nekim ocenama o njenom karakteru, sadržaju i obimu, tj. da doprinese njenom boljem razumevanju. Nije preterano primetiti i ovom prilikom da su mnoge analize i ocene jugoslovenske misli često date bez egzaktno činjenične podloge, te da su zbog toga bile nerazumljive i neshvatljive ne samo u široj javnosti, već i u samom krugu istoričara. Takvo stanje najbolje ilustruje postojanje mnogih starih shvatanja i tumačenja o razvoju jugoslovenske ideje i stvaranju jugoslovenske države 1918., kako u popularnim pregledima u štampi, publicistici i sl., tako i u udžbenicima istorije. Staro pravilo da je noviju istoriografiju teško pretočiti u nove udžbenike potvrđuje se upravo na ovim pitanjima. Neki njeni rezultati o razvoju jugoslovenske ideje do 1918. dopunjuju postojeća shvatanja o njoj u glavnom u sledećim pravcima:

1. Jugoslovenska ideja, kao ideologija i politika, plod je modernog doba, jer se kao jasno oblikovan politički program javlja tek početkom XX veka, posebno tokom prvog svetskog rata 1914—1918. godine. Njena predistorija seže u kraj XVIII veka, od kada nastaje mnogo različitih pogleda o južnoslovenskom i jugoslovenskom zbližavanju i zajedništvu na kulturnom, ekonomskom i političkom polju. Oni su došli do izražaja osobito tokom XIX veka, kao izraz prethodnog razvoja i onovremenog istorijskog položaja pojedinih jugoslovenskih naroda. U tom smislu shvatanja o jugoslovenskom ujedinjenju nalazila su se u najjužoj vezi sa tekućom aktuelnom nacionalnom politikom svakog naroda posebno, te su u svemu delila njenu sudbinu.

Začetnici jugoslovenske ideje, hrvatski i slovenački ilirci i narodnjaci, ugradili su u nju prve političke sadržaje revolucionarne 1848. godine. Svoju dominantnu austroslavističku viziju, na kojoj se od samog početka temeljila, jugoslovenska misao u zemljama Austro-Ugarske dopunjavala je sa širim južnoslovenskim i jugoslovenskim sadržajima, uglavnom prema diktatu istorijskih i političkih prilika, pre svega onih koje su određivale položaj pojedinih naroda i zemalja prema spolnjem neprijatelju. Istog su značenja i karaktera jugoslovenski pogledi među vodećim društvenim snagama u Srbiji i Crnoj Gori, gde se takođe javljaju kao izraz istorijskog položaja i u perspektivi razvoja svakog nacionalnog subjekta posebno i svih zajedno. I na jednoj i na drugoj strani shvatanja o jugoslovenskom zbližavanju i ujedinjenju ispoljavala su se prvenstveno u funkciji svakog posebnog nacionalnog interesa, te su u tom smislu izražavala i nacionalne egoizme građanske klase kao nove društvene snage koja se nalazila u usponu.

2. Tvrdnje o hrvatskom ilirskom rađanju i srpskom nacionalističkom utemeljenju jugoslovenske misli, izraz su jednostranog pristupa. Činjenica da je jugoslovenska ideologija najviše dolazila do izražaja u krugovima hrvatske i srpske buržoazije, kao najjačih društvenih snaga u jugoslovenskom prostoru, koje su dominirale naročito u njenoj političkoj i međunarodnoj afirmaciji, doprinela je zanemarivanju uloge odgovarajućih društveno-političkih struktura iz ostalih jugoslovenskih zemalja, tj. njihovog udela u oblikovanju kolektivne istorijske svesti o celishodnosti i potrebi jugoslovenskog zajedništva. Ujediniteljska stremljenja koja su se javljala kod svih jugoslovenskih naroda, probijala su se uporedo sa pansrpskom i panhrvatskom ideologijom, koje su se međusobno u mnogo čemu sukobljavale i isključivale. Njihovi kulturni, a nadasve politički sadržaji, izražavali su povezanost nacionalnih interesa sa samosvešću o pozitivnom značaju i nužnosti jugoslovenskog ujedinjenja. U opštim evropskim i balkanskim istorijskim uslovima, na kojima su nastajali i prema kojima su se određivali, razni austroslavistički, panslovenski, južnoslovenski i jugoslovenski programi bili su nužne i razumljive etape jedne u osnovi jedinstvene težnje za ujedinjenjem u zajedničku državu. Oslonac takvim usmerenjima političke misli u svim jugoslovenskim zemljama činilo je uverenje o vlastitoj nemoći da se odbrane vitalni nacionalni interesi pred nadmoćnim pritiskom susednih tuđih država.

3. Od prvih svojih pojava oblika izraženih u idejama kulturne saradnje u vreme ilirskog pokreta, pa do prerastanja u konkretne političke programe tokom prvog svetskog rata, jugoslovenska misao se ispoljava kao sublimacija različitih nacionalnih i jugoslovenskih programa i shvatanja. Ona se iskristalisala kroz ideje jugoslovenstva nastale u raznim geografskim i etničkim područjima i pod različitim opštim kulturnim, verskim, ekonomskim i političkim uticajima.

I pored toga što je prevashodno bila izraz nacionalnih interesa i što je svoju emancipaciju u pojedinim nacionalnim sredinama izražavala kroz oslobodilačke težnje i pokrete, jugoslovenska misao se od samog početka u svojoj osnovi javlja kao nadnacionalna kategorija, odnosno kao istorijska svest o potrebi za zajedništvom i ujedinjenjem. U svom progresivnom vidu, kada poštuje nacionalne posebnosti i obezbeđuje njihovu ravnopravnost, ona predstavlja nadgradnju osnovnih interesa svakog nacionalnog individualiteta i znači njihovu punu posebnu i zajedničku afirmaciju. S toga se opravdano smatra da postojanje različitih pogleda (ideja) na potrebu, sadržaj i obim jugoslovenskog zajedništva, datira još od onog vremena kada je svaki posebni nacionalni interes počeo da traži svoje uporište i istorijsko rešenje u jugoslovenskom ujedinjenju.

Na tim osnovama izrasla jugoslovenska misao predstavlja trajan dijalektički proces usklađivanja istorijski uslovljenih različitih interesa svih svojih konstitutivnih nacionalnih subjekata. Heterogenost sadržaja i složenost razvojnog puta, jugoslovenska misao je sve više približavala u jedan zajednički politički i državnopravni program, čija je prva, polazna etapa, ostvarena u činu obrazovanja prve zajedničke države krajem 1918. godine. Ostvarenje ove etape u razvoju jugoslovenske misli iz-

vele su nacionalne građanske snage iz svih jugoslovenskih zemalja, odnosno njihove političke stranke oslonjene na raspoloženja širih slojeva naroda, koji su svoj udeo ujedinjenju dali kroz nacionalno-oslobodilačke pokrete krajem prvog svetskog rata, obeležene mnogim elementima građanskih prevrata i revolucija. Stvaranjem zajedničke jugoslovenske države bili su ispunjeni osnovni istorijski uslovi da se različiti pogledi o sadržaju jugoslovenske ideje dalje usklađuju i izgrađuju kao zajednički egzistencijalni program svih sudeonika u ujedinjenju. U tom smislu jugoslovenska misao već od svoje pojave izražava se kao zbir pojedinačnih nacionalnih interesa, te samim tim iskazuje se istovremeno i kao središte budućih ukupnih međunarodnih odnosa. Prema sadržajima i vrednostima u XIX veku novi kvalitet jugoslovenske misli došao je do punog izražaja tek tokom prvog svetskog rata. Tada se jugoslovensko pitanje iskazalo kao dominantni politički interes svih jugoslovenskih naroda i u svom celovitom vidu prvi put je postalo međunarodni problem.

4. U istorijskoj retrospektivi i jugoslovenska ideja i jugoslovenska država rezultati su oslobodilačkih nacionalnih pokreta i javljaju se kao sinteza njihovih ukupnih težnji i interesa. Svojim doprinosom kroz borbu za opstanak na širim jugoslovenskim osnovama, Srbija je nesumnjivo bila kohezioni činilac za okupljanje različitih jugoslovenskih pogleda i interesa. U srpskoj političkoj misli jugoslovenstvo zapadne varijante iz Garašaninovog »Načertanija« kao istorijski realniji koncept u odnosu na planove o srpsko-bugarskom ujedinjavanju, postalo je početkom XX veka glavna strateška linija srpske nacionalne politike. U osnovi progresivan program okupljanja srpskog naroda svoje demokratsko rešenje nacionalnog pitanja u celini, mogao je ostvariti samo u okvirima jugoslovenske države. Svaki drugi oblik rešavanja srpskog, kao i bilo kog drugog nacionalnog pitanja na jugoslovenskom prostoru, izvan saradnje i zajedničkog jugoslovenskog državnog okvira, ne bi značio ostvarenje osnovnih sadržaja i ciljeva jugoslovenske ideje.

5. Versko pitanje, ekonomske i kulturne osnove jugoslovenske misli, pored njenih političkih sadržaja, čine temelje na kojima je počivala ideja ujedinjenja. Upravo nedovoljno razvijene kulturno-ekonomske veze među jugoslovenskim narodima u prošlosti i dosta duboki tragovi verske podvojenosti u kulturno-civilizacijskom smislu, bili su u osnovi, pored političkih konfrontacija, glavni negativni činioci u razvoju jugoslovenske ideje. Otpore njenoj bržoj afirmaciji pružale su, pored katoličke crkve i Vatikana, koji se u svojoj globalnoj politici suprotstavljao raspadu Austro-Ugarske i stvaranju Jugoslavije dok je god to mogao, i druge vodeće vere i crkve zaslepljene svojim egoističkim ideologijama. I druge konzervativne snage u svakoj od jugoslovenskih zemalja, koje su bile oslonjene mahom na tuđe i neprijateljske političke, verske, nacionalne ili klasne osnove, pružale su takođe otpor jugoslovenskoj ideji. Svoj protivjugoslovenski odnos posebno su ispoljavale susedne države i njihove nacionalne manjine kojima je pretila opasnost da ostanu u granicama jugoslovenske države. Predvođene domaćim nacionalističkim snagama i podržavane od matičnih zemalja, one su od samog početka bile protiv jugoslovenskog ujedinjenja. U borbi sa ovim i brojnim drugim unutrašnjim i spoljnim protivnicima progresivna jugoslovenska misao dobijala je svoje glavne podsticaje za jačanje i širenje kruga pristalica.

6. Zbog unutrašnjih i međunarodnih nepovoljnih prilika, jugoslovenska ideja je tokom prvog svetskog rata često doživljavala duboke krize. One su se izražavale pre svega u bratoubilačkom obračunu među jugoslovenskim narodima čije posledice su sa teškoćama savladivane kroz afirmaciju opštih humanih i etičkih vrednosti, isticanjem međusobne bliskosti, sudbinske povezanosti, bratstva itd. Besmisao međusobnog neprijateljstva i ratnog sukoba vrlo je brzo dao potsticaje zbližavanju, što je najizrazitije ispoljeno u akcijama dobrovoljačkog i iseljeničkog pokreta. Jugoslovensku ideju afirmisali su i masovni pokreti otpora u gotovo svim jugoslovenskim zemljama, koji se u širim razmerama javljaju naročito u poslednje dve ratne godine. Zajedno sa drugim jugoslovenskim aktivnostima oni su pouzdan argument za tvrd-

nju da je jugoslovenska država nastala pre svega kroz otpor i borbu a ne u kabinetima velikih sila.

Od međunarodnih faktora koji su doprineli bržem sazrevanju i političkom oblikovanju jugoslovenske ideje treba pre svega istaći Austro-Ugarsku, odnosno nemački imperijalizam uopšte i njegovu težnju za prodor na istok upravo preko jugoslovenskih zemalja. Zajedno sa italijanskim i mađarskim imperijalizmom, koji su takođe ugrožavali jugoslovenski prostor, nemački pritisak se iskazao kao osnovni katalizator raznorodnih nacionalnih odbranbenih strategija u jugoslovenskim zemljama. U tom svetlu i jugoslovenska ideja se javlja kao izraz egzistencijalne nužde, a njeni sadržaji i ciljevi postajali su jasniji i čvršći ukoliko je ugroženost njenih nacionalnih konstituenta bila veća.

Zusammenfassung

DAS JUGOSLAWENTUM VON DER IDEE BIS ZUM STAAT IM JAHRE 1918

Momčilo Zečević

In Form einer Studienübersicht hat der Autor aufgrund der bestehenden Literatur und der eigenen Forschungsarbeit die Grundmerkmale und Hauptperioden der Entwicklung der jugoslawischen Idee dargestellt, von ihren ersten Erscheinungsformen Ende des 18. Jh. bis zur Schaffung eines gemeinsamen jugoslawischen Staates im Jahre 1918. Anhand einer kritischen Analyse des historiographischen Erbes, das die Entwicklung der jugoslawischen Idee und der jugoslawischen Frage (1914—1918) behandelt, hebt der Autor vor allem die historische Bedingtheit dieser Erscheinungen hervor, das Polyzentrische der gesamten jugoslawischen Bewegung und erklärt die jugoslawische Idee als eine komplexe Erscheinung, die sich aus verschiedenen Meinungen über Gründe und Interessen einer jugoslawischen Annäherung auf dem kulturellen, wirtschaftlichen und politischen Gebiet herausgebildet hat. Einen konkreteren Inhalt erhielt die jugoslawische Idee im Laufe des 19. Jh., vom Jahr 1848 an, als die Gestalter der jugoslawischen Idee, kroatische und slowenische »Illyrer« und Nationalgesinnte, das erste Mal einen politischen Inhalt daran hefteten. Die vorherrschende austro-slawische Vision der jugoslawischen Idee wurde in den Ländern Österreich-Ungarns im Laufe des 19. Jh. durch breitere jugoslawische und südslawische Inhalte ergänzt. Die Grundlage aller besonderen historischen Interessen der einzelnen Subjekte der Gemeinschaft war die Überzeugung von der eigenen Ohnmacht gegenüber dem Wunsch, die vitalen nationalen Interessen vor dem übermächtigen Druck der fremden Nachbarstaaten zu wahren.

Der Autor betont ausdrücklich, daß die Idee des Polyzentrismus im Hinblick auf das Bedürfnis nach einer jugoslawischen Gemeinschaft, deren Inhalt und Umfang, noch aus jener Zeit herrührt, als jedes besondere nationale Interesse seinen Bezugspunkt und eine historische Lösung in der jugoslawischen Gemeinschaft zu suchen begann. In diesem Sinne ist die jugoslawische Idee, als Ideologie und Politik, eine Frucht der modernen Zeit, und ihr Programm, klar gestaltet, kommt vornehmlich während des Ersten Weltkrieges zutage. Ihrem Inhalt nach stellt die jugoslawische Idee einen dauernden dialektischen Prozeß dar des In-Einklang-Bringens von unterschiedlichen, historisch bedingten Interessen, die sich immer mehr einem gemeinsamen politischen und staatsrechtlichen Programm annäherten, dessen erste Etappe Ende des Jahres 1918 geschaffen wurde anläßlich der Gründung eines gemeinsamen Staates. Dieses Ereignis bezeichnete den Beginn eines praktischen Forschens nach neuen Formen und Inhalten der jugoslawischen Idee, die sich als ein ständiges dialektisches Bedürfnis erweist nach Entdeckung optimaler Bedingungen für ein gemeinsames Leben aller nationalen Konstituenten des jugoslawischen Staates.